

JAKUB TURBASA
ORCID: 0000-0002-1078-4422
Politechnika Krakowska im. T. Kościuszki, Polska

**ANTI-MONUMENT IN CITY ARCHITECTURE -
contemporary trends in the sacral architecture in metropolises**

**ANTY-MONUMENT W ARCHITEKTURZE MIASTA -
współczesne tendencje kształtowania architektury sakralnej w
metropoliach**

Abstract

Architecture expresses the spirit of a given era. For centuries, cathedrals, bell towers, towers and domes of churches have symbolically dominated the silhouettes of cities, bearing the characteristics of monuments. It seems that nowadays this tendency is undergoing a thorough transformation. The text analyzes the thesis that new sacral buildings in cities bear the features of an "anti-monument". Research based on selected projects of the late 20th and early 21st centuries, is an attempt to tackle this phenomenon. Their results indicate that in some developed countries one can observe architectural trends that may be placed within the so-called "anti-monumental architecture".

Keywords: anti-monument, anti-monumentalism in architecture, anti-monumental architecture, monument

Streszczenie

Architektura wyraża ducha danej epoki. Przez wieki katedry, dzwonnice, wieże czy kopuły kościołów symbolicznie górowały nad sylwetkami miast, nosząc cechy monumentów. Wydaje się, że współcześnie ta tendencja ulega gruntownym przeobrażeniom. W tekście poddawana analizie jest teza, iż nowe realizacje sakralne w metropoliach noszą znamiona „anty-monumentu”. Badania na podstawie wybranych realizacji końca XX i początku XXI wieku, stanowią próbę opisanego tego fenomenu. Ich wynik wskazuje, iż w części krajów rozwiniętych można zaobserwować tendencje projektowe wpisujące się w nurt tzw. „architektury anty-monumentalnej”.

Słowa kluczowe: anty-monument, anty-monumentalizm w architekturze, architektura anty-monumentalna, monument

1. Wstęp. Brzmienie epoki

Architektura jest jedną z tych dziedzin, które w wyjątkowy sposób oddają ducha danej epoki. Wyrażają się w niej ewolucje społeczne, cywilizacyjne i światopoglądowe. Sztuka budowania reaguje na zmiany zachodzące w życiu człowieka (m.in. nowe potrzeby), w świecie (m.in. klimatyczne) oraz nowe nurty, czy tendencje (w modzie, projektowe itp.). Następujące po sobie epoki dostarczały nowych materiałów, typologii budynków oraz teorii, a postęp techniczny wyrażający się między innymi w coraz większych możliwościach inżynierskich i technologicznych kierował i nadal kieruje architekturę na nowe tory. „Najlepsze dzieła, podobnie jak cała dobra architektura, portretują usposobienie danych czasów oraz, jak powiedział Ruskin, sprawiedliwie oceniają ich charakter”¹ – odnotuje Charles Jencks, a Adolf Loos dopowiedziałby: „Ludzie danej epoki byli jednością z architekturą swoich czasów”².

Sztuka, do której zaliczana jest architektura, uznawana jest przez Kościół rzymskokatolicki za „najszlachetniejsze osiągnięcie ludzkiego talentu”³. W jej historii niejednokrotnie rozwiązania stosowane w budowlach sakralnych miały charakter prekursorski i promieniowały na styl danej epoki⁴. Przez wieki charakterystyczne wieże kościelne, smukłe dzwonnice, spadziste dachy kościołów, czy okazałe kopuły katedr górowały w sylwetkach miast. Projektowane oraz wznoszone były jako monumenty będąc najczęściej sytuowanymi w kluczowych lokalizacjach. Symbolicznie dominowały nad okoliczną zabudową.

Wydaje się, że współcześnie wspomniana tendencja budowania obiektów sakralnych w wielu metropoliach ulega gruntownemu przeobrażeniu. Obserwując stawiane dziś katedry, kościoły, czy kaplice można odnieść wrażenie, że rola Kościoła w kierowaniu sztuki na nowe tory w ciągu ostatnich dekad diametralnie zmalała, a alfabet architektury, którym posługują się twórcy, uległ przeobrażeniu. W niniejszej pracy poddawana jest analizie teza, iż wśród współczesnych projektów oraz realizacji architektury sakralnej rzymskokatolickiej w

---

¹ Ch. Jencks, *The Iconic Building: The Power of Enigma*, Frances Lincoln, Londyn 2005, s. 7.

Wszystkie cytaty z obcojęzycznych publikacji, jeżeli nie oznaczono inaczej, autor podaje we własnym przekładzie.

² A. Loos, *Architektura*, 1910, [w:] *Ornament i zbrodnia. Eseje wybrane*, przeł. A. Stępnikowska-Berns, Centrum Architektury, Tarnów–Warszawa 2013, s. 153.

³ Sobór Watykański II, Konstytucja o liturgii świętej *Sacrosanctum concilium*, Rzym 1963, pkt 122.

⁴ Do takich przełomowych i precedensowych pomysłów oraz innowacyjnych środków należy choćby kopuła na pendentywach pierwszy raz zastosowana w monumentalnej i majestatycznej bazylice Hagia Sophia.

metropoliach krajów rozwiniętych wyróżnić można takie, które noszą znamiona „anty-monumentu”. Badania na podstawie realizacji końca XX i początku XXI wieku oraz kwerenda literatury stanowią próbę odpowiedzi na powyższe zagadnienie. Analizie poddane zostały wybrane realizacje sakralne – takie jak kaplica parafialna, kościół czy katedra – pod kątem cech przypisywanych „anty-monumentom”.

2. Monument w mieście

Od zarania dziejów istniała w człowieku potrzeba upamiętniania najważniejszych wydarzeń, wyróżniania znaczących miejsc, bądź eksponowania tego, co wyrażało najistotniejsze w życiu wartości, w tym wiarę. Posługując się formą monumentu artykułowano powyższe. Przypuszczalnie stanowił integralny element składowy każdego miasta – swoistą dominantę miejsca. Monument nadaje znaczenia lokalizacji. Jego obecność sygnalizuje przebywanie w miejscu o szczególnym charakterze. Zadaniem monumentu jest przypominanie o czymś ważkim, bądź napominanie ludzi. W architekturze sakralnej jego rolą jest zwracanie uwagi na to, co dla osób wierzących jest najważniejsze. Może nim być budowla sakralna – jak na przykład strzelista Katedra Kolońska, majestatyczne sanktuarium – Mont Saint-Michel w Normandii, smukła dzwonnica – św. Marka w Wenecji, czy grobowiec rodziny Brion w San Vito di Altivole projektu Carlo Scarpy, o głębokiej sile oddziaływania.

Termin „monumentalizm” łączony jest z cechą czegoś, co uznawane jest za monumentalne⁵. Zaś monumentalnej architekturze (także sakralnej) przypisuje się charakterystykę architektury „mającej wielkie rozmiary”, „mającej trwałą wartość i wielkie znaczenie dla kultury”, posiadającej cechy pomnikowe, „pełne powagi i wzniosłości”⁶. Co warte odnotowania, łacińskie określenie *monumentum* odnosi się raczej do samej pamięci/wspomnienia, a w architekturze do pomnika, grobowca, bądź budynku wzniesionego ku pamięci⁷, aniżeli temu czemu powszechnie przypisuje się znaczenie monumentalnej budowli. Nie każdy budynek o wielkich rozmiarach automatycznie staje się monumentem. Louis Kahn, którego wielu dziełom przypisywana jest cecha monumentalizmu (m.in. kościół unitariański w Rochester w USA, czy gmach Zgromadzenia Narodowego w Dhace w Bangladeszu), ma pełną świadomość jego zagadkowego i tajemniczego charakteru.

---

⁵ *Uniwersalny słownik języka polskiego*, St. Dubisz (red.), Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003, hasło: „monumentalizm”.

⁶ *Ibidem*, hasło: „monumentalny”

⁷ *Słownik łaciński-polski*, J. Pieńkos (red.), Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1996, hasło: „monumentum”.

Podkreśla: „Monumentalność jest enigmatyczna. Nie da się jej intencjonalnie wykreować. Zarówno najszlachetniejszy materiał, jak i najbardziej zaawansowana technologia nie zagwarantują dzieła charakteru monumentalnego (...)”⁸.

3. Epoka przeobrażeń

Na kartach historii architektury zapisały się głównie obiekty architektury monumentalnej – przede wszystkim kultu religijnego oraz siedziby władców. Do XVIII wieku teorie i traktaty dotyczące się architektury obejmowały niemal wyłącznie obszar wspomnianych budowli. Na inną nie zwracano większej uwagi. Wielka Teoria⁹ piękna z różnymi modyfikacjami uchodziła za obowiązującą i naczelną koncepcję aż do XVIII w. Wtenczas zaczęła chylić się ku końcowi, z jednej strony pod naporem empirystycznych prądów w filozofii, z drugiej zaś romantycznych prądów w sztuce¹⁰. Coraz częściej pojawiają się subiektywistyczne teorie oraz pojęcia takie jak „smak”, „wyobraźnia” i „uczucie”, które – jak zaznacza Umberto Eco – pozwalają lepiej zrozumieć, jak tworzyła się nowa koncepcja piękna¹¹.

Wiek XX przynosi do świata sztuki i architektury nowatorskie nurty nierzadko podważające dotychczasowe kanony i archetypy budowli. Na pytanie co właściwie stanowi najgłębszą istotę (różnicę) obecnej i dawnej kultury, Romano Guardini odpowie, że jest to nowy stosunek do natury. Ten proces nazywa „rozpadem starego porządku”¹². Monumentalny charakter zyskują budowle, którym wcześniej nie poświęcano tyle uwagi (lub też typy budowli, które nie istniały wcześniej) – budynki wielorodzinne, biurowce, muzea, pawilony wystawiennicze, butikiki. Tom Dyckhoff w książce *Epoka spektaklu. Perypetie architektury i miasta XXI wieku* (Kraków 2018) zauważa, iż spektakularne gmachy powstawały w całej historii ludzkości, lecz nigdy w takich ilościach jak współcześnie. „Przesada była już jednak kiedyś wyjątkowa i zarezerwowana dla specjalnych gmachów, teraz zaś wyjątek stał się regułą. Dzisiaj budynki takie nazywamy «ikonami».”¹³ – nakreśla.

---

⁸ K. Frampton, *Modern architecture : A critical history*, Thames and Hudson, London 1985, s. 240.

⁹ Wielka Teoria – zapoczątkowana przez pitagorejczyków teoria piękna polegającego na doskonałej strukturze tj. w właściwościach liczb, ich łądziej, zestawieniu oraz proporcjach. Teoria, z różnymi modyfikacjami, uchodzi za najdłużej obowiązującą w historii sztuki, trwającą od V w. p.n.e. do XVIII w. n.e. Por. W. Tatarkiewicz, *O filozofii i sztuce*, PWN, Warszawa 1986, s. 179-194.

¹⁰ W. Tatarkiewicz, *op. cit.*, s. 183.

¹¹ Eco U., *Historia piękna*, przeł. Kuciak A., Dom Wydawniczy REBIS, Poznań 2005, s. 275.

¹² R. Guardini, *Listy z nad jeziora Como*, przeł. K. Markiewicz, Narodowy Instytut Architektury i Urbanistyki, Warszawa 2021, s. 80.

¹³ T. Dyckhoff, *Epoka Spektaklu : Peryferie architektury i miasta XXI wieku*, przeł. A. Rasmus-Zgorzelska, Karakter, Kraków 2018, s. 18-19.

Prawdopodobnie we współczesnej metropolii jaką jest Nowy Jork czy Londyn znajduje się więcej budowli noszących znamiona monumentu (jedynie w rozumieniu wielkich rozmiarów), niż wszystkich razem wziętych w całym starożytnym Rzymie. Biorąc pod uwagę zmiany zachodzące na przestrzeni dziejów – można zauważyć, że akcja rodzi reakcję. Coś co kiedyś pretendowało do miana ikony czy monumentu dziś intencjonalnie bywa projektowane zgoła odmiennie. Taką tendencję można zaobserwować współcześnie również wśród części dzieł natury sakralnej.

4. Anty-monumentalizm. Tendencje w sztuce i architekturze

Wartym odnotowania – stosunkowo młodym i tym samym wciąż aktualnym – zjawiskiem w sztuce jest anty-monumentalizm. Anty-monumentalizm (*anti-monumentalism*), zwany częściej w literaturze zagranicznej kontr-monumentalizmem (*counter-monumentalism*)¹⁴, jest współczesnym nurtem kwestionującym wiele cech tradycyjnych pomników i miejsc pamięci. Uznaje, że tradycyjne monumenty „jedynie zastępują pamięć”, tj. redukują osoby do roli biernych obserwatorów, zamiast pobudzać je do refleksji nad tym, co zostało upamiętnione¹⁵. Dyskurs dotyczący anty-monumentalizmu obszernie opisany został w literaturze na przykładach rzeźb kommemoratywnych oraz miejsc pamięci w Niemczech oraz Austrii jako ekspresji, którą posługiwali się artyści zajmujący się pamięcią o Holokauście. Do przykładów wpisujących się w nurt anty-monumentalizmu zalicza się m.in. „zanikający” z czasem Monument Przeciw Faszyzmowi autorstwa Jochen’a Gerz’a i Esther Shalev-Gerz (*Mahnmal gegen Faschismus*, 1986, Hamburg, Niemcy). Postacią, której przypisuje się sformułowanie terminu anty-monumentu (*counter-monument*) na przełomie lat 80/90 XX wieku jest James E. Young. Według Young’a anty-monument „etycznie jest pewny swojego obowiązku pamiętania, ale estetycznie sceptyczny wobec założeń leżących u podstaw tradycyjnych form pamięci”¹⁶.

Według Stevens’a, Franck’a i Fazakerley’a do elementów, które anty-

---

¹⁴ Termin „anty-monument” jest pojęciem stosowanym zamiennie z określeniami takimi jak kontrapomnik (*counter-monument*), anty-pomnik/(anty)pomnik (*anti-monument*), nie-pomnik/(nie)pomnik (*non-monument*), przeciw-pomnik (*anti-memorial*) itp. W celu zapewnienia porządku i precyzji na potrzeby niniejszego artykułu przyjęto stosowanie nomenklatury anty-monumentu i anty-monumentalizmu.

¹⁵ Á. Eröss, *Geografia (przeciw)pomnika: rola przestrzeni i przestrzenności w miejscu pamięci*, [w:] *Anty-pomnik : nietradycyjne formy upamiętniania*, E. Domanowska, M. Smolińska (red.), Centrum Rzeźby Polskiej w Orońsku, Orońsko 2020, s. 121.

¹⁶ J.E. Young, *The German Counter-Monument*, „Critical Inquiry” 1992, vol. 18, nr 2, s. 272.

monumentalizm kwestionuje w stosunku do tradycyjnego monumentu zaliczyć można pięć aspektów: tematykę (*subject* – tj. wyrażanie pomijanych powszechnie wydarzeń/osób/idei w sposób nie gloryfikujący), formę (*form* – tj. posługiwanie się nietradycyjną formą, która sprawia trudności w jednoznacznej interpretacji dzieła), lokalizację (*site* – tj. sytuowanie obiektów w nieoczywistych miejscach, często by pozostawały niewidoczne na pierwszy rzut oka), doświadczenie odwiedzającego (*visitor experience* – tj. zmiana doświadczenia w kontakcie z dziełem z powagi/dystansu/wzniosłości na rzecz bliskości/cielesności/braku dystansu) oraz znaczenie (*meaning* – tj. w przeciwieństwie do tradycyjnych pomników interpretacja takiego dzieła jest nieoczywista w odbiorze)¹⁷. Należy mieć na uwadze, że są to kryteria uzupełniające się, a nie wykluczające. Stąd też poddawane analizie obiekty sakralne mogą wykazywać się danymi aspektami w jednym lub w kilku wymiarach.

4.1 Ukryte parafie

Jedną z najbardziej wyrazistych współczesnych realizacji, której można przypisać cechy anty-monumentu jest nowe centrum parafialne z kaplicą w Poznaniu (**fol. 01, fol. 02**). Decyzja o jego usytuowaniu w bloku pomiędzy biurem sprzedaży mieszkań a gabinetem dentystycznym jest wydarzeniem w Polsce bez precedensu. W 2022 roku ustanowiona została nowa rzymsko-katolicka parafia na jednym z najszybciej rozwijających się osiedli Poznania – Polance, zwanej także Łaciną. Znajduje się w odległości około dwóch kilometrów od poznańskiego Rynku. Tuż za olbrzymich rozmiarów centrum handlowym Poznania, w sześciopiętrowym bloku przy ulicy Czesława Niemena wynajęto od prywatnej osoby parterowy lokal usługowy o powierzchni około 100 m²; wcześniej znajdował się w nim sklep. W niczym nie wyróżniającej się od sąsiednich lokali przeszklonej witrynie umieszczono jedynie niewielki neon „Jezus+my”, który najpełniej ujawnia swoją obecność po zachodzie słońca. Za projekt aranżacji oraz wnętrza odpowiadają projektanci z poznańskiego biura architektonicznego Bidermann+Wide. Bidermann wyjaśnia, że projekt składa się z trzech części: *sacrum* z kaplicą, *profanum* z częścią socjalną służącą wiernym oraz łączącą je niewielką strefą wygrodzoną kurtyną – z klęcznikiem i konfesjonalem. W pierwszej znajduje się kaplica z ołtarzem, tabernakulum, krzyżem na ścianie, amboną oraz siedziskami. W drugiej strefie usytuowane zostały salon z sofą, aneks kuchenny z ekspresem do kawy, duży stół oraz toaleta dostosowana do osób z niepełnosprawnością oraz przewijakiem – wszystko by najlepiej służyć wiernym. Całość zaprojektowana została w duchu prostoty z uwzględnieniem naturalnych (drewno sosnowe) oraz niskoemisyjnych materiałów (np. zeroemisyjne linoleum

---

¹⁷ Q. Stevens, K. A. Franck, R. Fazakerley, *Counter-monuments: the anti-monumental and the dialogic*, „The Journal of Architecture” 2012, vol. 23, nr 5, s. 722-729.

na posadzce). Inicjatorem takiej wizji i przedsięwzięcia jest ksiądz Radosław Rakowski, który za najważniejszy cel uznał budowanie wspólnoty, nie budynku. „Budynek nie jest celem, on jest po to, by nas chronić przed słońcem i deszczem, ale celem są ludzie, którzy będą tu przychodzić, rozmawiać ze sobą i dzielić się Ewangelią”¹⁸ – tłumaczy. Przestrzeń ma służyć jako miejsce modlitwy, spotkań, pomocy oraz integracji. Być może w przyszłości przyjdzie czas na budowę świątyni, gdyż w uchwalonym dla tego terenu miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego „Rataje-Łacina część A” przewidziane jest miejsce pod wolnostojący kościół na działce zakwalifikowanej jako „teren zabudowy usługowej sakralnej”. Anty-monumentalizm kaplicy stanowiącej serce parafii objawia się w jej lokalizacji w bloku mieszkalnym z usługami, w formie i w znaczeniu, które nie zdradzają funkcji sakralnych, jak również w doświadczeniu osób odwiedzających w przestrzeni o charakterze „nieonieśmielającym”.

fot. 1 Widok na kaplicę Parafii Imienia Jezus w pierzei bloku w Poznaniu, Polska, proj. Bidermann+Wide, fot. Paweł Drętkiewicz, zdjęcie dzięki uprzejmości Bidermann+Wide

---

¹⁸ J. Józefowicz, *W Poznaniu powstała kaplica w bloku. Po mszy na parafian czekają gorąca kawa i czekolada*, 04.09.2022, <https://poznan.wyborcza.pl/poznan/7,36001,28866231,w-poznaniu-powstala-kaplica-w-bloku-po-mszy-nich-na-parafian.html> (dostęp: 20.06.2023).

fot. 2 Wnętrze kaplicy Parafii Imienia Jezus w Poznaniu, Polska, proj. Bidermann+Wide, fot. Przemysław Turlej, zdjęcie dzięki uprzejmości Bidermann+Wide

4.2 Kościoły tła

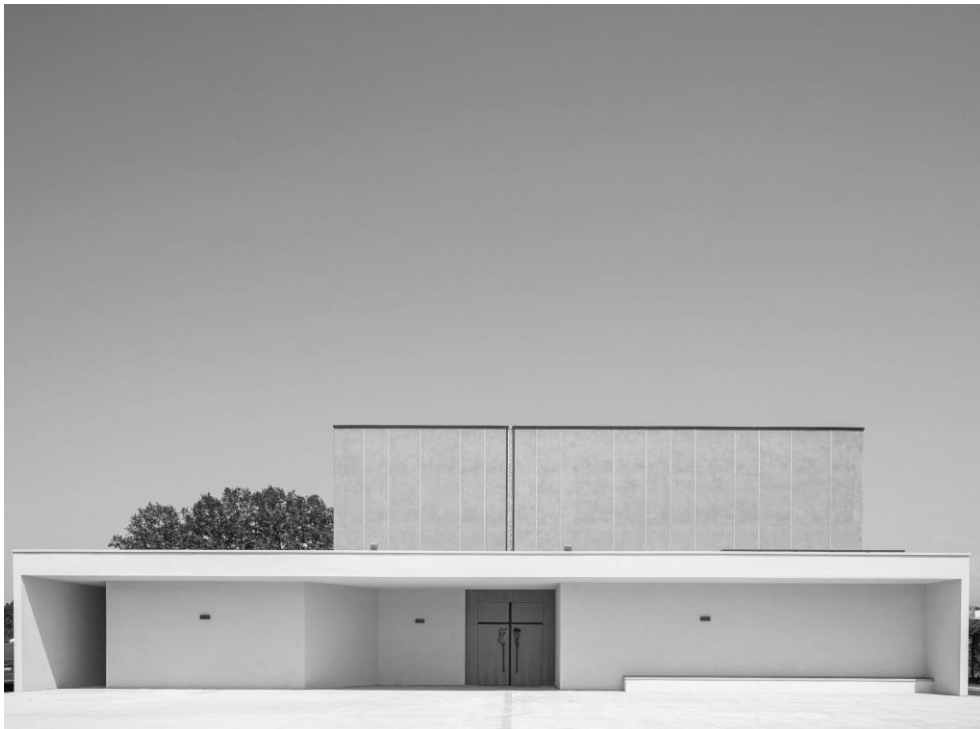
W przypadku najnowszej realizacji sakralnej włoskiego studia TAMassociati w Viareggio (Włochy), motywacje twórców oraz zleceniodawców również w sposób egzemplifikacyjny mogą ukazywać tendencje anty-monumentalne w architekturze. Nowy kościół pw. Zmartwychwstania Pańskiego (**fot. 03**) wzniesiono w 2016 roku w dzielnicy Varignano w miejscu istniejącej świątyni, która miała już nie spełniać należycie potrzeb parafialnych oraz duszpasterskich związanych z celebracją Eucharystii. Powstały projekt jest rezultatem konkursu architektonicznego zorganizowanego przez Konferencję Episkopatu Włoch (KEW). KEW zależało na zdefiniowaniu na nowo modelu budynku sakralnego, który odpowiedniej służyłby czytelnemu przekazywaniu Ewangelii z uwzględnieniem tendencji dotyczących zrównoważonego rozwoju pod kątem środowiskowym i społecznym. Według założeń twórców projekt miał unikać wszelkiego rodzaju „monumentalnej ekspresji”¹⁹, które uznano za niestosowne wobec miejsca i jego historii. Nowa

---

¹⁹ Opis autorski projektu, *Call for Architectural Best Practice Examples for Security by Design for Places of Worship*, S. Harrington (red.), 2023, s. 45, https://soarproject.eu/wp-content/uploads/2022/12/D6_3_Booklet_ArchitecturalBestPracticeExamples.pdf (dostęp: 10.06.2023).

koncepcja kładzie nacisk na otwartość oraz integrację wiernych. Pomimo tego, iż projekt przewidziany został dla 400 osób oraz składa się z kościoła z rozległym placem/przedpołem, części parafialnej z licznymi pomieszczeniami, ogrodem oraz dzwonnica, wpisuje się w tendencje projektowe zmierzające w stronę anty-monumentalnego wyrazu. Jego gabaryty (niska bryła oraz ok. 1700 m² pow. użytkowej) są zdecydowanie niższe wobec okolicznej zabudowy, od cztero- do sześć-kondygnacyjnych bloków mieszkalnych. Do cech anty-monumentalnych należałoby również zaliczyć to, iż projekt w wyglądzie zewnętrznym redukuje symbolikę religijną czyniąc bryłę samego kościoła niemal anonimową. Modernistyczna forma wpisuje się w pejzaż kubicznych otaczających zabudowań. Jedynie stojąca przy wejściu prosta dzwonnica wskazuje z jakiego rodzaju funkcją mamy do czynienia. Wiele współczesnych realizacji kościołów w miastach charakteryzuje się podobnymi anty-monumentalnymi cechami. Można tutaj wymienić takie jak m.in. kościół pw. Świętego Jakuba de la Lande w Rennes (Francja) projektu Álvaro Siza Vieira, kościół pw. Chrystusa Nadziei Świata w Wiedniu projektu Heinz'a Tesara, czy kościół pw. Najświętszej Marii Panny od Zesłania Ducha Świętego w paryskiej dzielnicy La Défense projektu Franck'a Hammouténe.

fot. 3 Kościół pw. Zmartwychwstania Pańskiego w Viareggio, Włochy, proj. Studio

4.3 Katedry paradoksów

Wydawać by się mogło, że czas stawiania katedr w Europie Zachodniej minął, a dla wielu są jedynie sentymentalnym wspomnieniem. Architektura tych najważniejszych w hierarchii budowli kościelnych utożsamiana jest z obiektami o charakterze monumentalnym. Katedra pw. Zmartwychwstania wzniesiona w Évry (fot. 04) pod Paryżem projektu Maria Botty pełna jest paradoksów. Jest jedyną zrealizowaną w XX wieku we Francji oraz jedną z niewielu wybudowanych w tym okresie w Europie. Wzniesiona została w jednym z miast satelitarnych Paryża. W ostatniej dekadzie XX wieku zorganizowano międzynarodowy konkurs architektoniczny na zagospodarowanie centrum miasta wraz z realizacją katedry. Choć pod względem skali można by budowli projektu Botty przypisać cechy monumentu, to pod innymi już staje się to problematyczne. Bryła samej katedry składa się z dwóch, włożonego jednego w drugi, ściętych pod kątem 45 stopni walców. Projekt Szwajcara, podobnie jak w przypadku innych jego realizacji, opiera się na podstawowych figurach geometrycznych – w tym wypadku okręgach. Dzięki takiemu rozwiązaniu – w przeciwieństwie do tradycyjnego, podłużnego układu katedr wraz z kilkoma nawami – projekt jest bliższy posoborowym wskazaniom organizacji przestrzennej koncentrującej wiernych bliżej ołtarza. Na dachu świątyni, wokół świetlika, zasadzone zostały 24 lipy. Wobec budowli pojawiają się zarzuty, że gdyby nie tablica informacyjna (oraz wieńczący całość metalowy krzyż) to budowla mogłaby przypominać „masońską kwaterę główną, krematorium czy teatr, tylko nie kościół”²⁰. Cezary Wąs ujemnie ocenia, że katedra w Évry może być „uznana za dzieło pełne sprzeczności”, które „w większym stopniu realizuje koncepcje lokalnych urbanistów i władz państwowych niż służy kultowi Boga”²¹. Formą oraz charakterem nie jest zbliżona do francuskich historycznych katedr. Podczas gdy w przeszłości analogiczne budowle wznoszono pokoleniami, tak w przypadku świątyni w Évry od chwili wykonania pierwszego szkicu do momentu poświęcenia minęło zaledwie siedem lat (1988-1995). Wzniesienie w dzisiejszych czasach katedry w świeckiej Francji, a na domiar tego współfinansowanie jej budowy przez Republikę było wydarzeniem bez precedensu. Być może z tego względu cechują ją paradoksy. Z pewnością, pomimo wielkiej skali, katedra w Évry cechuje się nietradycyjną formą, nieutożsamianą z budowlami kultu kręgu chrześcijaństwa zachodniego. Do tego lokalizacja w mieście satelitarnym jedynej współczesnej katedry we Francji może zadziwiać. Wszystko to sprawia, że można by – niejednoznacznie – zakwalifikować projekt do

---

²⁰ C. Wąs, *Antynomie współczesnej architektury sakralnej*, Muzeum Architektury we Wrocławiu, Wrocław 2008, s. 126.

²¹ *Ibidem*, s. 10.

architektury nurtu anty-monumentalnego. Wydaje się, że podobny zarzut pod względem formy zewnętrznej można by wysnuć wobec jednej z największych katedr na świecie – pw. Najświętszej Maryi Panny w Los Angeles projektu Rafaela Moneo (1996-2022).

fot. 4 Katedra pw. Zmartwychwstania Pańskiego w Évry, Francja, proj. Mario Botta Architeti, fot. Autor

5. Podsumowanie. Powrót do źródeł

Anty-monumentalizm jest ważną teorią i tendencją w świecie współczesnej rzeźby. Podobne cechy można przypisać części współczesnych budowli sakralnych. Wiele katedr, bazylik, kościołów, wież kościelnych, czy dzwonnicy, które w przeszłości „programowo” cechował pewien monumentalizm obecnie bywa projektowanych według zgoła odmiennych wzorców – w prostocie, powściągliwości, skromności, czy ukryciu... „Styl monumentalny, jaki zapamiętaliśmy z przeszłości, dziś już nie istnieje”²² – odważnie odnotują Kozłowski i Początko. Do głównych cech anty-

---

²² T. Kozłowski, M. Początko, *O monumentalizmie — problem stylu i stylowości w architekturze*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury”, A. Zachariasz (red.), t. XLIX, Kraków 2021, s. 242.

monumentalnej architektury zaliczyć należałoby posługiwanie się nietradycyjną formą i znaczeniem, nieoczywistą lokalizację oraz odmienne doświadczanie architektury obiektu przez odwiedzających – z budzącego respekt dystansu na rzecz bliskości/cielesności/braku dystansu. Wspomniana tendencja, którą można by określić mianem anty-monumentalnej, ma miejsce przede wszystkim w tzw. krajach rozwiniętych cywilizacji zachodniej.

Wydaje się, że anty-monumentalne tendencje w architekturze sakralnej odzwierciedlają ducha epoki. Być może jest to właśnie próba dostrojenia się do brzmienia teraźniejszych czasów oraz rytmu życia współczesnego człowieka. Posługując się pewnym uogólnieniem można uznać, iż do czynników mających wpływ na tę kwestię należałoby zaliczyć m.in. zmiany światopoglądowe (takie jak postępująca sekularyzacja w wielu krajach rozwiniętych cywilizacji zachodniej), zmianę roli inwestora/fundatora oraz mecenasa sztuki i kultury (z Kościoła, władców i arystokracji na rzecz prywatnych oraz publicznych inwestorów, fundacji, czy globalnych korporacji), nowe tendencje w sztuce i architekturze (m.in. tendencje minimalistyczne), środki wyrazu, nowe możliwości technologiczne oraz typologie budynków (wysokościowce, z którymi nie sposób konkurować pod względem skali), ale także postawa samych artystów. Dla wielu z nich bowiem sztuka przestała być środkiem do wyrażenia Niewyraźnego²³. Obserwując odwrót od wiary oraz Kościoła Joseph Ratzinger (późniejszy Benedykt XVI) w 1958 roku przewidywał: „z dzisiejszego kryzysu wyłoni się Kościół, który straci wiele. Stanie się nieliczny i będzie musiał rozpocząć na nowo, mniej więcej od początków. Nie będzie już więcej w stanie mieszkać w budynkach, które zbudował w czasach dostatku (...). Będzie ubogi i stanie się Kościołem ubogich (...)”²⁴. Wspomnianemu „ubogiemu Kościołowi” prawdopodobnie bliższa stanie się architektura nurtu anty-monumentalnego, która w ten sposób wyrażać będzie jego istotę. Należy mieć w pamięci, że przez pierwsze cztery wieki chrześcijaństwa nie stawiano okazałych budowli, gromadząc się raczej w prywatnych domach dostosowanych na potrzeby kultu chrześcijańskiego (*domus ecclesiae*). Być może nowe tendencje stanowią znamiona swoistego powrotu do źródeł...

---

²³ J. Turbasa, *Ukryte piękno. Architektura współczesnych kościołów*, Biblioteka „Więzi”, Warszawa 2018, s. 68.

²⁴ J. Ratzinger, Wypowiedź na zakończenie cyklu wykładów radiowych w rozgłośni Hessian Rundfunk pt. *Was heißt katholisch? oder Die Kirche im Jahr 2000*, 25 grudnia 1969, cyt. za: J. Ratzinger, *Wprowadzenie w chrześcijaństwo*, tłum. S. Włodkowska, Kraków 1970, s. 145.

BIBLIOGRAFIA

- [1] Dubisz S. (red.), *Uniwersalny słownik języka polskiego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003.
- [2] Dyckhoff T., *Epoka Spektaklu : Peryferie architektury i miasta XXI wieku*, przeł. A. Rasmus-Zgorzelska, Karakter, Kraków 2018.
- [3] Eco U., *Historia piękna*, przeł. A. Kuciak, Dom Wydawniczy REBIS, Poznań 2005.
- [4] Erőss Á., *Geografia (przeciw)pomnika: rola przestrzeni i przestrzenności w miejscu pamięci*, [w:] *Anty-pomnik : nietradycyjne formy upamiętniania*, E. [5] Domanowska, M. Smolińska (red.), Centrum Rzeźby Polskiej w Orońsku, Orońsko 2020.
- [5] Frampton K., *Modern architecture : A critical history*, Thames and Hudson, London 1985.
- [6] Guardini R., *Listy znad jeziora Como*, przeł. K. Markiewicz, Narodowy Instytut Architektury i Urbanistyki, Warszawa 2021.
- [7] Harrington S. (red.), *Call for Architectural Best Practice Examples for Security by Design for Places of Worship*, Brussels 2023, https://soarproject.eu/wp-content/uploads/2022/12/D6_3_Booklet_ArchitecturalBestPracticeExamples.pdf (access: 10.06.2023).
- [8] Jencks Ch., *The Iconic Building: The Power of Enigma*, Frances Lincoln, Londyn 2005.
- [9] Józefowicz J., *W Poznaniu powstała kaplica w bloku. Po mszy na parafian czekają gorąca kawa i czekolada* [w:] „Gazeta Wyborcza”, Poznań, 4.09.2022, <https://poznan.wyborcza.pl/poznan/7,36001,28866231,w-poznaniu-powstala-kaplica-w-bloku-po-mszy-nich-na-parafian.html> (access: 20.06.2023).
- [10] Kozłowski T., Początko M., *O monumentalizmie — problem stylu i stylowości w architekturze*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury”, A. Zachariasz (red.), t. XLIX, Kraków 2021.
- [11] Loos A., *Ornament i zbrodnia. Eseje wybrane*, przeł. A. Stępnikowska-Berns, Centrum Architektury, Tarnów–Warszawa 2013.
- [12] Pieńkos J. (red.), *Słownik łacińsko-polski*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1996.
- [13] Ratzinger J., *Wprowadzenie w chrześcijaństwo*, przeł. S. Włodkowska, Kraków 1970.
- [14] Sobór Watykański II, *Konstytucja o liturgii świętej Sacrosanctum Concilium*, Rzym 1963.
- [15] Stevens Q., Franck K.A., Fazakerley R., *Counter-monuments: the anti-monumental and the dialogic*, „The Journal of Architecture” 2012, vol. 23, nr 5.

- [16] Tatarkiewicz W., *O filozofii i sztuce*, PWN, Warszawa 1986.
- [17] Turbasa J., *Ukryte piękno. Architektura współczesnych kościołów*, Biblioteka „Więzi”, Warszawa 2018.
- [18] Wąs C., *Antynomie współczesnej architektury sakralnej*, Muzeum Architektury we Wrocławiu, Wrocław 2008.
- [19] Young J. E., *The German Counter-Monument*, „Critical Inquiry” 1992, vol. 18, nr 2.

NOTA O AUTORZE:

dr inż. arch. Jakub Turbasa

Architekt, adiunkt w Katedrze Architektury Miejsc Pracy, Sportu i Usług na Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej. Założyciel oraz główny prowadzący pracowni architektonicznej - Jakub Turbasa Architektura (www.jakubturbasa.pl). Laureat wielu nagród i wyróżnień. Znaczące projekty: Kaplica Ostatniego Pożegnania w Rychwałdzie (współautor: Bartłomiej Pyrzyk), Kamienica pod Złotymi Nożycami w Krakowie (współautor: Wojciech Zagórski). Autor książki: *Ukryte piękno. Architektura współczesnych kościołów* (Biblioteka „Więzi”, 2019). Autor licznych artykułów na temat architektury sakralnej.

jakub.turbasa@pk.edu.pl